

Київський університет імені Бориса Грінченка

САБОЛ ДІАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 159.922.4 + 159.923.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Київському університеті імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник доктор психологічних наук, професор
Лозова Ольга Миколаївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Яблонська Тетяна Миколаївна,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
старший науковий співробітник лабораторії
психології особистості ім. П.Р. Чамати;

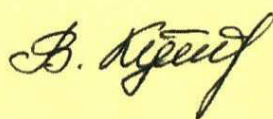
кандидат психологічних наук, доцент
Казібекова Вікторія Федорівна,
Херсонський державний університет,
доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться 16 листопада 2015 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий 16 жовтня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.П. Кутішенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Успішне становлення української держави неможливе без спрямування національної системи освіти й виховання на формування у підростаючого покоління моральності, духовності, високого рівня розвитку всіх форм суспільної свідомості. В умовах гуманізації системи освіти України, з метою формування в молоді особистісних якостей громадянина серед основних пріоритетів освіти виокремлюють завдання розвитку національної й етнічної свідомості. Державна Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді визначає морально-світоглядні якості українського етносу основою формування національних цінностей особистості, її толерантності до представників інших націй, що для поліетнічного та полікультурного українського суспільства є запорукою міжетнічної злагоди.

Актуальність дослідження визначається підвищенням суспільного й наукового інтересу до феномену етнічної свідомості та проблематики її формування. Основні підходи до вивчення етнічної свідомості за характером детермінант її виникнення та розвитку ділять на дві групи: описово-апріорні, у яких етнічну свідомість розуміють як якість або властивість, що притаманна людству одвічно і не має причинових витоків (М. О. Бердяєв, В. Вундт, Г. Гегель, І. Кант, О. Ю. Кульчицький, М. Лацарус, І. Фіхте, Х. Штейнталь), та пояснювально-детерміністичні, в яких виникнення й розвиток етнічної свідомості пояснюється впливом зовнішніх умов (Л. С. Виготський, Р. Бенедикт, Ю. В. Бромлей, К. Гіртц, Л. М. Гумільов, І. С. Кон, О. Р. Лурія, Д. Марсія, М. Мід, Г. Олпорт, Б. Ф. Поршнев, О. О. Потебня, Г. Теджфел, Дж. Тернер) або внутрішніх чинників (В. С. Агеев, М. Й. Боришевський, В. Т. Куєва, М. І. Пірен, Г. У. Солдатова, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко).

Досліджується зміст і структура етнічної свідомості: психосемантична структура етнічної свідомості (О. М. Лозова), семантика етнічних стереотипів (В. Ф. Петренко), етнічна ідентифікація (Г. У. Солдатова, К. В. Коростеліна, Т. М. Яблонська), специфіка національної та етнічної самосвідомості (В. Ю. Хотинець), ціннісно-мотиваційна сфера етнічної свідомості (Н. О. Низовських, В. Ф. Соколова), етносоціальна специфіка свідомості суб'єктів психотерапевтичного процесу (О. Ф. Бондаренко), етнопсихологічні уявлення (О. М. Васильченко), психосемантична структура етноцентризму (О. В. Улибіна), психосемантика ментальності (В. В. Андрієвська).

Культурологічний підхід у дослідженні української народної вишивки – її історії, естетичних можливостей, класифікації орнаментів, візерунків, швів – розвивається у працях сучасних мистецтвознавців Т. В. Кара-Васильєвої, Р. В. Захарчук-Чугай, А. О. Заволокіної, Г. М. Пашенко, Л. М. Панченко, В. О. Радкевич, Е. М. Литвинець, О. О. Гасюк. Водночас у психологічній науці сьогодні немає фундаментальних психологічних праць, присвячених дослідженню української народної вишивки як засобу формування етнічної свідомості.

Реалізація завдань формування етнічної свідомості відбувається як на тлі діалектичних протиріч суспільного розвитку, так і соціальних суперечностей, що потребують розв'язання, зокрема, суперечностей між: рудиментами соціалістичної інтернаціоналізації та євроінтеграційними устремліннями сучасної України як різними векторами державної політики; глобалізаційною тенденцією до актуалізації вселюдських цінностей та суспільною невитребуваністю етнічності у свідомості окремої людини; загальним зниженням етнічної компетентності у представників сучасних

постіндустріальних суспільств та зростанням потреб молоді у засвоєнні культурних надбань свого народу.

При цьому формування громадянина-патріота з розвинутою етнічною свідомістю можливе не лише на основі створення необхідних зовнішніх, об'єктивних (дидактичних і виховних) умов, а й з урахуванням індивідуальних, вікових психологічних особливостей індивіда, що актуалізує дослідження етнічної свідомості в науковій площині вікової та педагогічної психології.

Отже, нерозробленість психологічних уявлень про сутність, умови й засоби формування етнічної свідомості молоді зумовили вибір дисертаційної теми «Психологічні особливості формування етнічної свідомості в юнацькому віці засобами української народної вишивки».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (державний реєстраційний № 0110U006274). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 5 від 24.03.2011 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 14.06.2011 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей формування етнічної свідомості юнацтва засобами знаково-символічного впливу української народної вишивки.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних підходів до проблем змісту та формування етнічної свідомості.
2. Емпірично дослідити психологічні особливості впливу засобами знаково-символічного змісту української народної вишивки на етнокультурну компетентність юнаків.
3. Розробити, апробувати й упровадити комплексну програму формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки.
4. Укласти та обґрунтувати структурну схему, яка відображає психологічні особливості формування етнічної свідомості юнацтва знаковими засобами української народної вишивки.

Об'єкт дослідження: етнічна свідомість юнацтва.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування етнічної свідомості в юнацькому віці знаково-символічними засобами української народної вишивки.

Теоретико-методологічною основою дослідження були: методологічні принципи: детермінізму (С. Л. Рубінштейн); принцип єдності свідомості й діяльності (О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов); принцип розвитку (генетичний принцип) (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), принцип системності (П. К. Анохін, В. О. Ганзен); засадничі дослідження етнічної свідомості українського народу (В. Б. Євтух, В. Т. Куєвда, М. І. Пірен, В. М. Янів); психосемантичний підхід до вивчення свідомості (Л. В. Засекіна, О. М. Лозова, В. Ф. Петренко, С. М. Симоненко, О. Г. Шмельов); культурологічний підхід у дослідженні української народної вишивки

(Т. В. Кара-Васильєва, Р. В. Захарчук-Чугай, Г. М. Пащенко, Л. М. Панченко, В. О. Радкевич, М. І. Чумарна, О. О. Гасюк).

З метою розв'язання поставлених завдань у дисертації використано такі **методи** дослідження: *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння – для визначення теоретичних засад дослідження та його методолого-методичної бази; *емпіричні*: *констатувальний експеримент* (анкетування – для виявлення етнонаціональної ідентичності досліджуваних; включене спостереження – для виявлення основних поведінкових реакцій у формуальному експерименті; методи вільного і скерованого асоціювання – для оприявлення структури асоціативних полів основних етнокультурних понять, що стосуються української народної вишивки; проєктивна методика «Епістолярний твір» – для диференціації специфіки змісту професійної компоненти у вербалізованій картині майбутнього вишивальниць; методика частково керованої семантизації візуальних стимулів «Графеми» – для визначення етнознакової компетентності та специфіки візуалізації етнічного «Я»); *формульний експеримент* – для апробації Психолого-педагогічної програми формування етнічної свідомості (авторські розробки: «Родове дерево», «Вишиваємо пісню»); *методи статистичної обробки даних* (частотний, контент-аналіз, кореляційний аналіз) із застосуванням критеріїв математичної статистики – *U*-тест Манна–Уїтні, *F*-тест Фішера, *z*-тест, χ^2 Пірсона, коефіцієнт асоціації Крамера *V*, коефіцієнт спряженості Пірсона ϕ – для кількісної характеристики структури етнічної свідомості юнацтва.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось упродовж 2011-2014 років на базі Решетилівського художнього професійного ліцею селища Решетилівка Полтавської області ($n=36$); Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва ($n=32$); Київського вищого професійного училища технологій та дизайну одягу ($n=32$); Київського університету імені Бориса Грінченка, спеціальність «практична психологія» ($n=63$), у дослідженні також взяли участь майстри народної творчості (вишивальниці) ($n=17$). Вибіркову сукупність на констатувальному етапі склали 180 осіб, на формуальному етапі було залучено 68 осіб (експериментальна група – 36 та контрольна група – 32 особи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: здійснено цілісне дослідження знаково-символічного впливу української народної вишивки на формування етнічної свідомості юнацтва – у гносеологічному підході й у діяльнісній парадигмі; емпірично виявлено структурні особливості етнічної свідомості досліджуваних: послідовність репрезентації змісту «чуттєва тканина – смисл – значення» у причетних до української народної вишивки та послідовність «чуттєва тканина – значення – смисл» у непричетних до української народної вишивки; диференційовано психосемантичну структуру суб'єктивної семантики етнонаціональної належності майбутніх вишивальників (етнотворчий кластер ознак) та осіб, непричетних до української вишивки (культурно-історичний та соціокультурний кластери); емпірично констатовано вісім універсальних асоціатів до поняття «українська народна вишивка»: «Берегиня», «весільний рушник», «вишиванка», «вишивання», «колір», «культура», «мистецтво», «традиція»; запропоновано авторську навчальну програму формування етнічної свідомості в юнацькому віці завдяки встановленню глибинного зв'язку суб'єкта з родом, із сім'єю, підвищенню цілісності внутрішнього «Я», відчуттю сили і підтримки роду, зростанню поваги до близьких, загальній гармонізації

особистості; розроблено структурну схему формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки, розкрито й обґрунтовано такі її елементи: зовнішні чинники формування (залучення учнів до народно-прикладної творчої діяльності, навчання технікам вишивання, вишивання виробів у народному стилі, інформування учнів щодо культури та мистецтва українського етносу, про семантику й сакральне значення української народної вишивки) та внутрішні умови формування (процесуальна складова – кінестетичне, візуальне, аудіальне сприймання через прослуховування зразків вокально-музичного народного мистецтва, перегляд відео- та кінофільмів; емоційна складова; інтелектуальна складова (ціннісно-смилова, духовна); розвивальна складова; терапевтична (арт-терапія, гештальт-терапія) складова; виявлено психологічні особливості формування етнічної свідомості юнацтва, до яких віднесено: активізацію інтелектуальної складової, оприявнення емоційної складової, стимулювання процесуальної складової, актуалізацію розвивальної складової, організацію терапевтичної складової психіки; *набуло подальшого розвитку*: наукове уявлення про те, що самооцінка етнічної належності пов'язана з освітньою та професійною орієнтацією учнів і студентів.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблені концептуальні положення й отримані експериментальні дані можуть бути використані практикуючими психологами, викладачами, учителями, керівниками гуртків в освітній діяльності загальноосвітніх, професійно-технічних, позашкільних навчальних закладів, у системі вищої та післядипломної педагогічної освіти. Розроблена та апробована комплексна програма формування етнічної свідомості юнацтва, яка, окрім прямого призначення, може використовуватися для розвитку креативності, професійного та особистісного зростання, оптимізації різних видів трудової діяльності. Модуль «Батьківсько-дитячі стосунки. Родове дерево» та авторський посібник «Вишиваємо пісню» має науково-методичну і практичну цінність для учнів і вчителів трудового навчання, керівників гуртків прикладного напрямку, зокрема народної вишивки, у загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах. Посібник може бути корисним учителям українознавства та української літератури, образотворчого мистецтва, практичним психологам, психологам-арттерапевтам, учителям музики та керівникам музичних гуртків, студентам педагогічних та психологічних спеціальностей.

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-педагогічний процес Решетилівського художнього професійного ліцею (довідка № 94 від 04.06.2013 р.); Київського університету імені Бориса Грінченка (акт про впровадження № 136/1-н від 02.06.2015р.); Київського вищого професійного училища технологій та дизайну одягу (довідка № 304 від 07.05.2015 р.); Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва (довідка № 255/2 від 12.05.2015 р.); Будинку дитячої та юнацької творчості Голосіївського району м. Києва (довідка № 42 від 12.05.2015 р.); в практику роботи фахівців навчально-методичного центру практичної психології та соціальної роботи відділу освіти Ватутінської міської ради Черкаської області (довідка № 206/01-24 від 06.05.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були апробовані на науково-практичних конференціях: міжнародних — I Міжнародному симпозіумі практичних психологів позашкільних навчальних закладів «Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в

позашкільних навчальних закладах» (Київ, 2012); «Гене́за буття особистості» (Київ, 2011); «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» (Одеса, 2012); «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2012); «Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства» (Київ, 2012); «Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді» (Суми, 2015); всеукраїнських - «Соціально-психологічні проблеми цілісності українського суспільства» (Черкаси, 2012); «Використання інноваційних технологій в практичній роботі працівника психологічної служби» (Київ, 2014).

Публікації. Основні результати дослідження представлено у 12 одноосібних публікаціях, з яких 4 - у наукових фахових виданнях України у галузі психології, 1 – у періодичному науковому фаховому виданні іноземної держави.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (211 найменувань, з них 10 – іноземною мовою), 10 додатків на 65 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 287 сторінок. Основний зміст викладено на 198 сторінках. Робота містить 22 таблиці, 34 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету та основні завдання роботи, визначено об'єкт, предмет, теоретико-методологічні засади, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість дослідження, наведено відомості про впровадження й апробацію результатів дослідження, їх висвітлення у публікаціях, представлено дані щодо структури й обсягу дисертаційної роботи.

У першому розділі **«Теоретичні засади психологічного дослідження етнічної свідомості юнацтва»** викладено результати аналітичного огляду філософських та етнопсихологічних аспектів етнічної свідомості в юнацькому віці, на підставі чого окреслено методолого-методичну базу психологічного дослідження цього феномену; здійснено огляд історичного розвитку і сучасного стану наукових уявлень про етнічну свідомість; розглянуто питання формування етнічної свідомості особистості в юнацькому віці; висвітлено наукові уявлення про прикладну народну творчість як чинник формування етнічної свідомості; окреслено розвивальні можливості знаковості української народної вишивки у формуванні етнокультурної компетентності як умови становлення етнічної свідомості; описано українську народну вишивку як культурний і психологічний феномен; охарактеризовано етнокультурну семантику української народної вишивки; розглянуто емоційну складову сприймання української народної вишивки та розвивальну функцію вишивки у становленні етнофора.

Свідомість традиційно мислиться як вища форма відображення дійсності, властива лише людям, пов'язана з їхньою психікою, мовленням, абстрактним мисленням, цілепокладанням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем поведінки й діяльності та передбачуванням результатів останньої. У контексті дослідження осмислено такі основні функції свідомості: інформаційна, орієнтувальна, регулятивно-керуюча, оцінювальна, рефлексивна, духовна. Аргументовано прийняття ідеї комплексної детермінації свідомості: біологічної, психологічної, соціальної та духовної (культурної).

У зарубіжній філософії проблематика свідомості розглядалася в працях Г. Лейбніца, Дж. Локка, Ф. Шеллінга, І. Канта, Г. Гегеля, М. Вебера, Е. Гелнера, І. Фіхте,

Х. Ортеги-і-Гассета, З. Фрейда, Г. Лебона, А. Сміта, К. Г. Юнга та ін. Питанням етнонаціональної свідомості українців присвячено праці вітчизняних учених М. П. Драгоманова, О. М. Борковського, В. К. Липинського, С. С. Дністрянського, В. М. Яніва, М. С. Грушевського, П. П. Чубинського, І. Я. Франка, І. П. Лисяка-Рудницького та ін. Дослідженню етнічної свідомості в радянські та пострадянські часи присвячували свої праці Ю. В. Бромлей, Б. Ф. Поршнев, М. В. Попович, Л. М. Дробіжева, Ю. В. Арутюнян, О. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Н. В. Лебедева, Т. Г. Стефаненко, В. М. Павленко, В. Ф. Петренко, Л. Г. Почебут та інші.

Етнічну свідомість розглянуто як свідомість великої соціальної групи, тобто з точки зору структури суспільних відносин – як окремий вид суспільної свідомості, що виокремлюється за типом людської життєдіяльності і детермінований географічними, культурно-історичними та мовними чинниками. Структурними елементами етнічної свідомості є значення, особистісний смисл і чуттєва тканина.

Провідним філософсько-методологічним підходом до її вивчення є гносеологічний, оскільки етнічна свідомість розглядається в безпосередньому зв'язку з об'єктом відображення – етнічними знаками. Формувальний же вплив останніх розцінюється як рух від дійсності до свідомості, що осмислюється в руслі діяльнісної парадигми свідомості.

Згідно з діяльнісною парадигмою етнічна свідомість має не лише відображувати світ, але одночасно й породжувати світ (образ світу). Сприйняття етнокультурного знака, за Ю. М. Швалбом, вважаємо функціональною єдністю трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання (візуальна перцепція етнознака як сприйняття інформації), мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення етнознака), відображення (милування як емоційно-естетичне реагування; інтерпретація як смислове відбиття; вишивання як діяльнісне відтворення етнознака).

Розвиток етнічної свідомості кожної людини, стартуючи в дитячі роки в колі сім'ї, триває протягом усього подальшого життя. Особливий вплив у цілеспрямованому формуванні етнічної свідомості має достовірна історія народу, його віковічні традиції, фольклор, художня література, театр. Народна українська вишивка, поряд з іншими творами народно-прикладного мистецтва, впливає на формування свідомості етнофора.

В юнацькому віці формуються когнітивні, поведінкові та емоційні компоненти, які дають змогу свідомо сприймати та аналізувати етнорелевантну інформацію, актуалізують етнічну самоідентифікацію. Зокрема, українська народна вишивка формує етнознакову компетентність – безпосередні знання про етнос та здатність розуміти і приймати символічно-знаковий зміст вишивки через емоційну та мисленнєво-смилову сферу. Система етнічних образів, сприйнятих у юності, в подальшому трансформується в стійку програму поведінки етнофора, сприяє закріпленню комплексу емоційно-вольової саморегуляції, є засобом підвищення емоційного тону особистості. Вишивання як творчість пов'язане з усіма провідними психічними процесами: мисленням, уявою, увагою, пам'яттю, емоціями, моторикою.

Велике значення в навчанні вишиванню має когнітивна сфера особистості в юнацькому віці: формою вияву пізнавальної потреби тут є пізнавальний інтерес, вибіркове ставлення до дійсності, що виявляється в устремлінні до пізнання певних об'єктів або уявлень, оволодінні конкретними способами діяльності. Заняття прикладною творчістю в дитячому та юнацькому віці сприяють формуванню особистості, розширюючи і розвиваючи свідомість, етнічну зокрема; виховують шанобливе ставлення

до свого історичного коріння, допомагають в освоєнні культурної спадщини через рідну культуру.

Українську народну вишивку розглядають як вид рукоділля, як культурологічне явище, як вид декоративно-ужиткового (декоративно-прикладного) мистецтва, як текст унікального семантичного змісту. Символіка української вишивки є частиною архаїчної універсальної знакової системи, що містить у собі велику кількість символів, знаків, мотивів, кожен з яких є носієм певної інформації. З дослідницькою метою розглядають складові знаків, що лежать на поверхні (колір, форми, лінії, орнаменти) чи поняття, ідеї, що лежать за символом, його зміст і значення.

Розглянуто питання орнаментального символу та його кольору. Найчастіше в українській вишивці використовується червоний, синій, чорний, зелений, жовтий кольори, кольорові переваги залежать від місцевості, де вишивається виріб. Як символ, так і колір чинить терапевтичний психоемоційний вплив на психіку реципієнта.

Зроблено висновок про те, що українська народна вишивка має виховні та розвивальні функції, які варто використовувати з метою розвитку етнічної свідомості підрастаючого покоління.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження етнічної свідомості юнацтва»** описано методичний базис та організацію психологічного дослідження феномену етнічної свідомості в юнацькому віці, аргументовано процедури математичної обробки зібраного емпіричного матеріалу. Емпірично констатовано специфіку: змісту суб'єктивної семантики етнонаціональної належності в контексті причетності досліджуваних до української народної вишивки; змісту професійної компоненти у вербалізованій картині майбутнього вишивальниць; структури асоціативних полів основних етнокультурних понять із семантичного оточення концепту «українська народна вишивка» та етнознакової компетентності на матеріалі сприйняття фрагментів українського традиційного орнаменту.

У дослідженні було застосовано такі методики: «Анкета етнонаціональної належності» (А. С. Голота), спрямована на виявлення критеріїв самоідентифікації респондентів з певним етносом, «Шкала соціальної самооцінки» Р. Люхтенана і Дж. Крокера, за допомогою якої вимірювався ступінь позитивності самооцінки власної етнічної групи; метод вільних асоціацій (О. І. Степанова) та керований «Асоціативний експеримент» до стимулів «вишивка» та «українська народна вишивка» – для виявлення структури асоціативних полів основних етнокультурних понять, які стосуються української народної вишивки; «Епістолярний твір» як різновид проєктивних методів інтерпретації тексту – для диференціації специфіки змісту професійної компоненти у вербальній картині майбутнього вишивальниць; з метою оцінювання компетентності досліджуваних у знаках та символах української народної вишивки було застосовано методику частково керованої семантизації візуальних стимулів «Графеми».

Емпірична частина дисертаційного дослідження складалася з: *констатувального експерименту*, який мав на меті виявлення особливостей, притаманних етнічній свідомості юнацтва із різною професійною орієнтацією та дорослим, професійна діяльність яких тісно пов'язана з етно- та культурно значущими народними ремеслами; *формульовального експерименту*, що мав на меті виявити особливості впливу такого традиційного народного мистецтва як українська народна вишивка на процес формування етнічної свідомості в юнацькому віці.

З метою проведення констатувального експерименту було дібрано п'ять груп досліджуваних, між якими очікувалися розбіжності соціального та етнопсихологічного характеру. Перші дві групи, для яких вишивання є майбутньою професійною діяльністю, оскільки вони набувають професії «вишивальник»: учні професійно-технічного навчального закладу Решетилівський художній професійний ліцей селища Решетилівка Полтавської області ($n=36$) – ця група стала базовою для формувального експерименту; учні професійно-технічного навчального закладу Київське вище професійне училище швейного та перукарського мистецтва, які в подальшому виступили як контрольна група у формувальному експерименті ($n=32$). Третю групу склали учні професійно-технічного навчального закладу Київське вище професійне училище технологій та дизайну одягу ($n=32$), які здобувають професію кравця. Перебуваючи загалом у тих самих соціокультурних умовах, що й попередні дві групи, ці учні водночас не зазнають постійного впливу української народної вишивки. Четверта група – студенти першого курсу Київського університету імені Бориса Грінченка ($n=63$), спеціальність «практичний психолог» – ця група досліджуваних дала змогу створити уявлення про зміст етнічної свідомості юнаків, які переважно не відчують впливу народного мистецтва. П'ята група – знані професійні вишивальниці, які мають звання «Майстер народної творчості», є членами Спілки народних майстрів України – мають цілковито сформовану етнічну свідомість, на яку, вочевидь, сильно вплинули особливості професійної діяльності ($n=17$).

Емпіричне дослідження тривало протягом 2011-2014 років і становило загалом 248 обстежень з урахуванням повторних: на констатувальному етапі було продіагностовано 180 осіб, на формувальному етапі 68 осіб: експериментальна група – учні Решетилівського художнього професійного ліцею ($n=36$), контрольна група – учні Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва ($n=32$).

Емпірично виявлялася суб'єктивна семантика етнонаціональної належності в контексті професійної причетності досліджуваних до української народної вишивки. Порівняння суб'єктивного ставлення до власної національності в різних експериментальних групах за F -тестом Фішера підтвердило припущення про закономірний зсув ставлення в позитивний бік у групах досліджуваних, майбутня професія яких безпосередньо стосується вишивання ($p < 0,01$). Так, доведено, що серед етнічних українців в учнів професійно-технічних навчальних закладів – майбутніх професійних вишивальників мають місце окремі розбіжності в етнічній та національній самоідентифікації на користь етнічної; у їхніх однолітків – набувачів профтехосвіти відмінність між цими показниками статистично незначна, а у студентів Київського університету імені Бориса Грінченка вона сягає 8%. Більшість учнів і студентів, які оволодівають професіями, не пов'язаними з українською народною творчістю, також ставляться до своєї національності позитивно, проте пишаються належністю до неї у 3,5 рази менше, ніж учні, майбутня професія яких пов'язана з вишиванням. Серед невеликої кількості тих, хто байдужі до своєї національності, міських жителів удвічі більше, ніж мешканців села. Таким чином, долученість до ужитково-прикладної народної творчості як провідної діяльності пришвидшує становлення етнічної ідентичності в юнацькому віці.

Виявлено критерії, за якими респонденти різних груп визначали свою етнічну належність. Домінуючими з них виявилися: етнічна належність батьків та інших близьких людей, фактор території (народження та проживання на ній) та критерій мови.

Статистично значущих розбіжностей у критеріях етнічної самоідентифікації в різних групах виявлено не було, що можна пояснити універсальним характером критеріїв та існуванням певного «шаблону» ідентифікації, який однаково транслюється всім поколінням і засвоюється юним етнофором під час соціалізації.

Порівняльному аналізу піддавалися суб'єктивні ознаки спорідненості зі своїм етносом юнаків, майбутня професія яких не пов'язана з українською народною вишивкою, та тих, свідомість яких перебуває під безпосереднім формувальним впливом української народної вишивки, для чого було залучено додаткові розрахункові показники – критерії «інтенсивність» та «полярність» оцінювання. Застосування методу ієрархічного кластерного аналізу підтвердило припущення про існування закономірної структури семантики спорідненості зі своїм етносом у просторі цих критеріїв. Специфіка структури семантики спорідненості зі своїм етносом у осіб, не долучених до української народної вишивки, описується трьома кластерами: етногеографічний кластер ознак («риси характеру, менталітет», «зовнішність», «природа, географічний простір (територія)», «національний одяг», «національне житло»); культурно-історичний кластер ознак («звичаї, обряди, традиції», «історичне минуле», «релігія», «мова»); соціокультурний кластер ознак («спільність походження», «національна кухня», «культурна спадщина», «народна творчість», «народна прикладна творчість»). Кластери майбутніх вишивальників наповнені таким змістом: етногеографічні ознаки («риси характеру, менталітет», «зовнішність», «релігія», «природа, географічний простір (територія)», «національний одяг», «національне житло»); етнотворчі ознаки («звичаї, обряди, традиції», «народна творчість», «народна прикладна творчість»); соціо-історичні ознаки («спільність походження», «історичне минуле», «мова», «національна кухня», «культурна спадщина»).

За інтенсивністю в обох групах переважають ознаки «риси характеру, менталітет», «зовнішність», «релігія»; за полярністю – «народна творчість», «народна прикладна творчість», «звичаї, обряди, традиції». Найменш семантично поляризованими є ознаки «національний одяг», «національне житло», «риси характеру, менталітет» і «зовнішність». Відтак можна стверджувати, що ознаки спорідненості зі своїм етносом різняться між групами досліджуваних залежно від причетності до української народної вишивки.

Суб'єктивні оцінки певних ознак саме української етнічності виявилися в різних групах суттєво варіативними. У групі вишивальників розподіл оцінок зміщений у бік більших значень, більшої важливості ознак: «прожити в Україні більшу частину свого життя» ($\gamma_2 = -1,019$), «відчувати відповідальність за Україну» ($\gamma_2 = -0,852$), «поважати українські закони та політичний устрій» ($\gamma_2 = -0,802$) та «дивитись на вишитий український рушник або користуватись ним» ($\gamma_2 = -0,713$). Відтак, виявлено таку семантичну особливість етнічної свідомості юнаків: характеризувати українську народну вишивку як окреме, важливе явище, цінність якого полягає в його вазі як культурної спадщини. Це демонструє вагомість громадянської орієнтації світогляду, більш розвинену правову свідомість цієї групи юнацтва. Семантику етнічності в групі непрофесіоналів можна охарактеризувати як менш виразну, відповідно, ставлення до власної етнічності – як ставлення дифузне, не цілком чітко усвідомлюване.

З використанням непараметричного *U*-тесту Манна-Уїтні відбувалася перевірка статистичної значущості різниці між середніми оцінками кожної ознаки в різних групах. Показано, що сприйняття певних ознак української національності в групах

вишивальників більш чітко й послідовно. Відмінності загалом виявляються в стійкому блоці ознак: «відчувати себе українцем»; «знати українську мову»; «споглядати на українську народну вишивку і відчувати, що це моє, наше»; «носити вишивану українську сорочку»; «цінувати надбання попередніх поколінь (дідусів і бабусь)»; «дивитись на вишитий український рушник або користуватись ним». Висока важливість саме цих ознак відрізняє порівнювані групи досліджуваних між собою.

Проведено порівняльний аналіз результатів, отриманих за методикою «Шкали соціальної самооцінки». Показано, що етнічна самооцінка певним чином пов'язана з освітньою та професійною орієнтацією учнів і студентів. Для груп вишивальників характерною є вища оцінка власної особи одночасно із систематично вищою оцінкою якостей етнічної спільноти, з якою асоціює себе досліджуваний, що вказує на підвищений рівень власної гідності, як індивідуальної, так і етнічної. Застосування *U*-критерію Манна-Уїтні показало, що всередині експериментальних груп вишивальників статистично достовірних розбіжностей не спостерігається. Так само майже ідентичні середні значення субшкел у групах досліджуваних непрофесіоналів.

Наступним етапом дослідження став аналіз результатів, отриманих за методикою «Епістолярний твір», що дало можливість уточнити психологічний портрет досліджуваних, виявити загальні фоносемантичні риси, які спостерігалися у відповідях, оцінити їх емоційну забарвленість. Отже, середній фоносемантичний профіль тексту в групі вишивальниць можна описати так: «досить маленький» ($-0,43 \pm 1,92$), «досить приємний» ($58,13 \pm 2,14$), «досить повільний» ($-49,03 \pm 1,66$), «досить теплий» ($-54,97 \pm 1,80$), «досить сильний» ($43,91 \pm 2,37$), «світліший» ($-16,63 \pm 1,41$) та «досить твердий» ($54,87 \pm 1,93$). Тексти досліджуваних з групи непрофесіоналів за фоносемантичними якостями в середньому близькі до такого образу: «невеликий» ($-18,71 \pm 3,41$), «досить приємний» ($55,24 \pm 3,30$), «вповільнений» ($-39,71 \pm 2,02$), «досить теплий» ($-46,25 \pm 2,29$), «середньо сильний» ($37,93 \pm 2,78$), «дещо світлий» ($-10,79 \pm 1,84$) та «досить твердий» ($42,29 \pm 4,55$).

У текстах груп майбутніх вишивальниць порівняно виразніші якості за шкалами «великий–маленький», «сильний–слабкий», «темний–світлий» ($p < 0,01$), «швидкий–повільний» і «холодний–теплий» ($p < 0,001$). У текстах груп непрофесіоналів зафіксовані відмінності за шкалами «холодний–теплий», «твердий–м'який» ($p < 0,05$), «великий–маленький», «темний–світлий» ($p < 0,01$), «швидкий–повільний» ($p < 0,001$). У цілому фоносемантичний аналіз текстів «Епістолярний твір» продемонстрував міжгрупову відмінність та внутрішньогрупову єдність їхньої семантики.

Із застосуванням методу вільних асоціацій (О. І. Степанова) та керованого «Асоціативного експерименту» емпірично виявлялася структура асоціативних полів основних етнокультурних понять семантичного оточення концепту «українська народна вишивка». Аналіз отриманих за результатами опитування частотних рядів використання тієї чи іншої асоціації показав суттєву відмінність між групами. За частотами, вісім асоціатів потрапили у верхній квартиль усіх груп: «Берегиня», «весільний рушник», «вишиванка», «вишивання», «колір», «культура», «мистецтво», «традиція», тобто вони є універсальними асоціатами. У наборі універсальних асоціатів існує певна структурованість, виявлена ієрархічним кластерним аналізом. Як міра близькості асоціацій використовувалась близькість частот їх вибору в усіх групах.

Виокремлені універсальні асоціати діляться на два кластери. Перший об'єднує поняття «вишивання», «вишиванка» та «традиція», причому всі вони досить близькі

одне до одного. Другий кластер менш однорідний: поняття «культура» та «мистецтво» пов'язані між собою тісніше за інші, вони утворили центр тяжіння кластеру. Потім до цієї пари на підставі близькості приєдналася пара понять «весільний рушник» та «колір», які, очевидно, мають характер візуальної модальності. Нарешті, до кластеру приєднується поняття «Берегиня», яке, безперечно, вносить у загальний образ відтінок духовності. Враховуючи це, вважаємо, що перший кластер об'єднує в собі традиційно-етнічний комплекс асоціатів із поняттям «українська народна вишивка», а другий – загальнокультурний комплекс асоціатів.

У процесі діагностики етнознакової компетентності учнів і студентів на матеріалі сприйняття фрагментів українського традиційного орнаменту ставилося завдання визначити ключовий знаково-символьний базис сприйняття української народної вишивки досліджуваними різними групами. До методики «Графемі» були введені спеціальні питання для діагностики символічного ототожнення рідної країни та самоототожнення власної особистості з типовими графічними символами в українській народній вишивці за 6-бальною шкалою.

Залежно від змісту зображеного респонденти по-різному оцінили поширеність графічних символів в українській народній вишивці. Помічено таку тенденцію: представникам груп, далеких від мистецтва вишивки та знання рис, притаманних саме українській народній вишивці, важко відокремити випадки узвичаєного та фольклорного використання конкретної графемі. Водночас групи, чия майбутня професійна діяльність безпосередньо стосується народної вишивки, чітко розрізняють ситуації, коли лінія є просто технічним елементом виробу або дизайну і коли вона є носієм більш складної символіки етнічного походження.

Констатовано, що статистично значущих розбіжностей у розподілі вибору як індивідуального символу, так і символу, з яким асоціюється Україна, немає, а максимальна частка однієї графемі тут не перевищує 18%. Зв'язок між вибором символів, що асоціюються з Україною, та власною особистістю обчислювався за χ^2 -критерієм Пірсона та коефіцієнтом асоціації Крамера. Зафіксовано статистично значущу кореляцію (значущість $p < 0,05$ та $p < 0,001$ відповідно) всередині груп Решетилівського художнього професійного ліцею та Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва, які вчать вишиванню.

У третьому розділі **«Формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки»** описано зміст, структуру та принципи реалізації Програми формування етнічної свідомості юнацтва; викладено результати контрольного дослідження, зроблено порівняльний аналіз даних формувального впливу; обґрунтовано структурну схему формування етнічної свідомості юнацтва знаковими засобами української народної вишивки.

В основу програми формування етнічної свідомості покладено особливості, виявлені в констатувальному дослідженні, які вказали на можливі способи формування етнічної свідомості з урахуванням емпірично виявлених внутрішніх конструктів. Реалізація формувального впливу на етнічну свідомість учнів базувалася на психологічних, педагогічних, організаційних і методичних засадах.

Метою програми стало підвищення рівня розвитку етнічної свідомості юнаків та юнок засобами української народної вишивки та актуалізація потенціалу всіх компетенцій, що її наповнюють. Описано методи роботи: використання інформаційно-комунікаційних технологій задля вдосконалення роботи над вишиванням; перегляд

методичних матеріалів, орнаментів, візерунків, створення нових узорів за допомогою спеціальних програм під музичний супровід з української народної тематики. Наведено тематику лекцій інформаційного блоку програми. Розкрито зміст і програму соціально-психологічного тренінгу «Родове дерево» та проекту «Вишиваємо пісню».

У формувальному експерименті були задіяні два важливі для розвитку етнічної свідомості напрями: інформаційний (теоретичний) та практичний, що базується на творчій діяльності (тренінг та практичне застосування).

У процесі реалізації Програми було активізовано такі психічні процеси і стани: сприймання, мислення, пам'ять; компоненти діяльності (операція, рух, дія); візуальне сприйняття кольорової гами, лінеарності; естетична перцепція, споглядання, позитивні емоційні стани; аудіальне сприйняття фрагментів відтворення музичного супроводу; аудіальне сприйняття мовних знаків, інтонації голосу; естетична рефлексія, вербальне мислення тощо. Доведено, що впровадження Програми сприяє формуванню етнічної свідомості в юнацькому віці завдяки: встановленню глибинного зв'язку суб'єкта з родом, із сім'єю; підвищенню цілісності внутрішнього «Я»; відчуттю сили і підтримки роду; зростанню поваги до своїх близьких; гармонізації особистості.

Порівняльний аналіз даних формувального впливу Програми показав, що в експериментальній групі відбулися позитивні зміни в розподілі ставлення до своєї національності: відбулося зміщення оцінок від «я ставлюся позитивно до своєї національності» до «я пишаюся своєю національністю» ($F = 0,498$ та $p = 0,027 < 0,05$).

Ієрархічний кластерний аналіз виявив, що структура кластерів ознак української етнічності не змінилася, проте оцінки полярності та інтенсивність використання ознак загалом збільшились, особливо оцінки етнотворчого кластеру, який найтісніше пов'язаний із традиційними народними ремеслами. У ставленні респондентів до типових ознак української етнічності було зафіксовано значущі зміни за такими параметрами (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка середніх оцінок важливості ознак української етнічності в експериментальній групі до та після формувального впливу

Ознаки	Середнє (до)	Середнє (після)	U-статистика Манна-Уїтні	p-значення
Відчувати відповідальність за Україну	2,94 ± 0,19	3,86 ± 0,16	361,5	0,001***
Відчувати себе українцем	3,89 ± 0,18	4,50 ± 0,10	445,0	0,014*
Споглядати на українську народну вишивку і відчувати, що це моє, наше	3,86 ± 0,20	4,78 ± 0,07	334,0	0,000***
Носити вишивану українську сорочку	3,67 ± 0,21	4,42 ± 0,10	435,5	0,011*
З повагою ставитись до української народної культури	4,03 ± 0,16	4,67 ± 0,08	402,0	0,002**
Цінувати надбання попередніх поколінь (дідусів і бабусь)	4,50 ± 0,12	4,86 ± 0,06	463,0	0,008**
Дивитись на вишитий український рушник, або користуватись ним	3,86 ± 0,20	4,61 ± 0,08	431,0	0,008**

Можна стверджувати, що саме дія формувального впливу є причиною підвищення оцінок за низкою ознак, які стосуються таких сфер сприйняття української національної ідентичності, як ставлення до нації, до культури і традицій українського народу та ставлення до традиційної символіки, української народної вишивки.

Аналіз даних, отриманих за допомогою методики «Шкала соціальної самооцінки» продемонстрував, що в результаті формувального експерименту відбулися суттєві зміни в самооцінці своєї етнічної ролі досліджуваними з експериментальної групи: оцінка значущості власної етнічної ідентичності ($p < 0,01$); оцінка суспільної значущості ($p < 0,01$), що може свідчити про згладжування суперечностей з навколишнім середовищем через гармонізацію внутрішнього та зовнішнього у сфері етнічного.

Відбулися зміни у виборі знаково-символічних асоціацій із поняттям «Україна» та із власною особистістю досліджуваного. Аналіз зв'язку між асоціаціями з Україною та із власною особистістю показав, що після формувального експерименту ступінь узгодження між показниками посилюється ($V = 0,655$; $p < 0,05$).

Аналіз емоційної забарвленості та типових фоносемантичних ознак текстів «Епістолярного твору» в контрольній та експериментальній групах показав, що розроблена програма експериментального формувального впливу на етнічну свідомість учнів позитивно позначилася на досліджуваних експериментальної групи ($p < 0,01$): суттєві зміни відбулися у ставленні до української народної вишивки та в об'єктивізації цих оцінок у неформальний спосіб респондентами експериментальної групи.

Аналіз результатів, отриманих за методикою «Асоціативний експеримент», виявив, що в експериментальній групі відбулося підвищення відносної частоти використання асоціацій з виділеного списку, тоді як у контрольній групі значущих змін не помічено. Якщо в констатувальному дослідженні за допомогою кластерного аналізу було отримано два кластери асоціацій із поняттям «українська народна вишивка» (традиційно-етнічний та загальнокультурний комплекси), то під дією формувального експерименту відбувся певний перерозподіл зв'язків і виділилися три кластери: загальнокультурний комплекс асоціацій («Берегиня», «культура», «мистецтво»); традиційно-етнічний комплекс асоціацій («вишиванка», «традиція»); естетично-етнічний комплекс асоціацій («весільний рушник», «вишивання», «колір»). Кореляція між частотними рядами першого та другого досліджень в експериментальній групі відбивається в показниках: $r = 0,422$ ($p = 0,298$), тоді як для контрольної групи $r = 0,933$ ($p = 0,0007$), тобто можна стверджувати, що універсальні асоціати в контрольній групі є стійкими утвореннями. Водночас у рамках формувального експерименту частота їх використання зростає в групі учнів Решетилівського художнього професійного ліцею, які вчаться вишиванню. Система базисних асоціацій із поняттям «українська народна вишивка» одночасно є гнучкою і зберігає сталу структуру, яка відображає поєднання трьох аспектів (етнічного, культурного та естетичного), причому чинники, що діють під час формувального експерименту, сприяють виділенню цих аспектів.

За результатами емпіричних констатацій та розвивального впливу розроблено структурну схему, яка відображає психологічні особливості формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки, розкрито та обґрунтовано її елементи (рис. 1).

В основу структурної схеми покладено два рівноцінно важливих фактори у формуванні свідомості, а саме зовнішні чинники впливу та внутрішні умови формування етнічної свідомості. Зовнішні чинники діють у двох планах: *діяльнісному*, який включає в себе залучення учнів до прикладної та народно-прикладної творчості; навчання технікам вишивання, в тому числі й народним швам; вишивання виробів народно-

прикладного вжитку та вербальному, до якого входить інформування учнів щодо самотності традицій і звичаїв українців, культури та мистецтва українського етносу, про вишивку як вид українського народного мистецтва, про семантику та сакральне значення української народної вишивки.

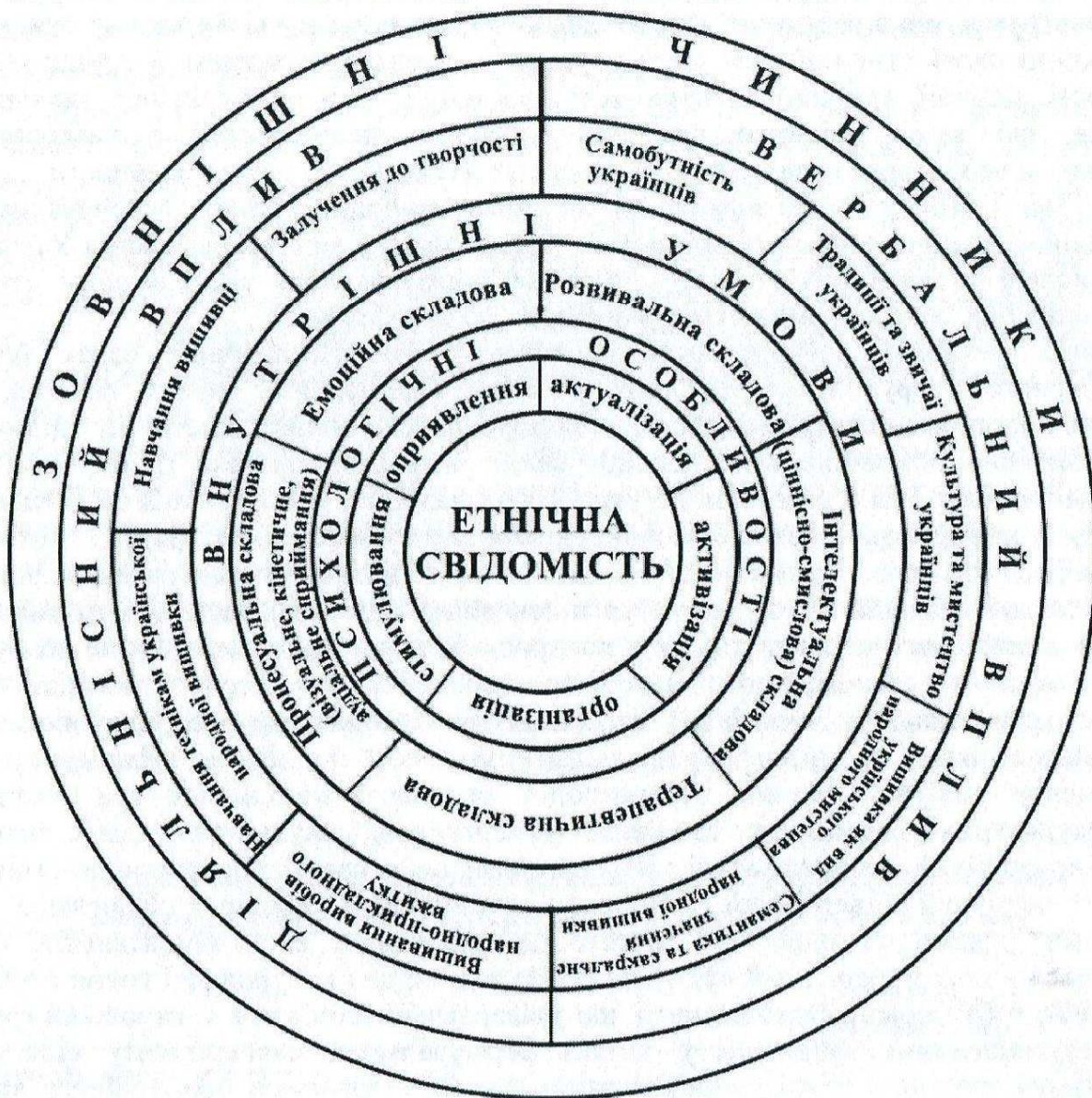

Рис. 1. Структурна схема формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки

Зовнішні чинники впливають на внутрішні умови формування етнічної свідомості, які включають в себе: процесуальну складову (кінестетичне, візуальне, аудіальне сприймання через прослуховування зразків вокально-музичного народного мистецтва, відео-, кінофільмів); емоційну складову; інтелектуальну складову (ціннісно-смыслову, духовну); розвивальну складову; терапевтичну (арт-терапія, гештальт-терапія) складову.

Розвиток етнічної свідомості детермінується діалектичною взаємодією зовнішніх чинників і внутрішніх умов функціонування психіки. З огляду на це, до психологічних особливостей формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки включено: активізацію інтелектуальної складової, оприявлення емоційної складової, стимулювання процесуальної, організацію терапевтичної та актуалізацію розвивальної

складової психіки завдяки спеціально організованому діяльнісному та вербальному впливам.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації досліджено етнічну свідомість як вид суспільної свідомості, виокремлений за типом життєдіяльності і детермінований географічними, культурно-історичними та мовними чинниками. Дослідження етнічної свідомості розгорталось в руслі гносеологічного підходу, тобто переважно у зв'язку з об'єктом відображення – етнічними знаками як об'єктом відображення етнофором (оцінювальна, рефлексивна, духовна функції етносвідомості), та в діяльнісній парадигмі (функція інформування, орієнтування, регулювання). Структурними елементами етнічної свідомості традиційно визначено значення, особистісний смисл і чуттєву тканину.

Формувальний вплив етнознаків розцінюється як рух від дійсності до свідомості. Сприйняття етнокультурного знака є функціональною єдністю трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання (візуальна перцепція етнознака як сприйняття інформації), мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення етнознака) та відображення (милування як емоційно-естетичне реагування; інтерпретація як смислове відбиття; вишивання як діяльнісне відтворення етнознака).

Розглянуто етапи онтогенетичного розвитку етнічної свідомості людини. Специфічними віковими особливостями юнацтва, які дають змогу свідомо сприймати та аналізувати етнорелевантну інформацію, визнано: етнічну самоідентифікацію та компетентність у рідній культурі (етнокомпетентність). Показано, що вчасно сформований етнічний образ світу детермінує стійку програму поведінки етнофора, сприяє його емоційно-вольовій саморегуляції.

Зазначено, що особливе місце у цілеспрямованому формуванні етнічної свідомості українців посідає українська народна вишивка як вид народно-прикладного мистецтва, як культурологічне явище, як текст унікального семантичного змісту. Опанування мистецтвом української народної вишивки формує етнознакову компетентність – здатність розуміти і приймати символічно-знаковий зміст етнокультури завдяки активізації емоційної та мисленнєво-сислової сфери особистості.

Будучи частиною архаїчної універсальної знакової системи, символіка української вишивки є розгалуженою системою етнорелевантних знаків, кожен з яких має як поверхневі вияви (колір, форми, лінії, орнаменти), так і змістові (поняття, ідеї, значення). Символи і знаки справляють психоемоційний вплив на психіку реципієнта, через що реалізуються виховні та розвивальні функції, які враховано на етапі формування етнічної свідомості учнів.

2. Емпірично виявлено суб'єктивну семантику етнонаціональної належності в контексті причетності досліджуваних до української народної вишивки. Характер суб'єктивної семантики визначився долученістю або непричетністю юнацтва до ужитково-прикладної народної творчості як провідної діяльності. У першому випадку домінуючими критеріями етнічної самоідентифікації визнано засадничі ознаки етнічності: етнічна належність батьків та інших близьких людей, фактор території (народження і проживання на ній) та критерій мови. Для вишивальників характерною є вища оцінка власної особи одночасно з систематично вищою оцінкою якостей етнічної спільноти, з якою асоціює себе досліджуваний, що вказує на підвищений рівень власної гідності, як індивідуальної, так і етнічної. У другому випадку домінують периферійні ознаки етнічного буття – природа, географічний простір, національне житло, зовнішність. Відтак, констатовано диференціацію суб'єктивної семантики етнонаціональної належності долучених або непричетних до української народної вишивки респондентів, яка відбувається згідно з філософською дихотомією «сутність – явище».

Констатовано структурні особливості етнічної свідомості досліджуваних: послідовність репрезентації змісту «чуттєва тканина – смисл – значення» у причетних до української народної вишивки та послідовність «чуттєва тканина – значення – смисл» у непричетних до української народної вишивки. Підтверджено припущення про існування закономірної структури суб'єктивної семантики спорідненості досліджуваних зі своїм етносом у просторі факторів «інтенсивність» та «полярність». Так, у майбутніх вишивальників виокремлюється етнотворчий кластер ознак спорідненості з етносом (народна прикладна творчість, вишивка, різблення, гончарство, ткацтво тощо), тоді як у групах, не долучених до української вишивки, ці ознаки розділені між культурно-історичним (культурна спадщина, історичне минуле) та соціокультурними (національна література та мистецтво) кластерами. Ця відмінність показує слабкість діяльнісного, творчого компонента, відсутність особистої (не колективної) залученості до етнічного життя досліджуваних другої групи.

Зафіксовано відмінність експериментальних груп за суб'єктивними оцінками ознак важливості української етнічності (варіаційна статистика). У майбутніх вишивальників виділяються ознаки: «цінувати надбання попередніх поколінь», «споглядати на українську народну вишивку і відчувати, що це моє, наше», «прожити в Україні більшу частину свого життя» та «відчувати відповідальність за Україну». Семантика етнічності в групі непрофесіоналів характеризується як дифузна, не цілком чітко усвідомлювана.

Фоносемантичний контент-аналіз текстів «Епістолярного твору», які передають зміст професійної компоненти у вербалізованому образі майбутнього, продемонстрував міжгрупову відмінність та внутрішньогрупову єдність їх семантики. У текстах вишивальників цей образ «маленький», «приємний», «повільний», «теплий», «сильний», «світлий», «твердий»; у текстах груп непрофесіоналів – «холодний», «твердий», «великий», «темний», «швидкий». Це свідчить про те, що вишивальниці ставляться до вишивання як до частини своєї майбутньої професії більш тепло, спокійно і мають позитивне підґрунтя, на яке можна спиратись не тільки в майбутній професії, а й у повсякденному житті.

Емпірично виявлено вісім універсальних асоціатів до поняття «українська народна вишивка»: «Берегиня», «весільний рушник», «вишиванка», «вишивання», «колір», «культура», «мистецтво», «традиція». Констатовано, що майбутні вишивальники кластерують семантику цих понять на традиційно-етнічний комплекс асоціатів («вишивання», «вишиванка», «традиція») та загальнокультурний комплекс асоціатів («культура», «мистецтво», «Берегиня»). Встановлено статистично значущий зв'язок між розподілом частот універсальних асоціатів, між групами вишивальників та, окремо, між групами непричетних до вишивки. Відтак, професійне заняття українською народною вишивкою передбачає краще розуміння традиційно-етнічних і культурологічних понять.

Під час діагностики етнознакової компетентності юнацтва на матеріалі сприйняття фрагментів українського традиційного орнаменту (методика «Графеми») було зафіксовано статистично значущу кореляцію між вибором символів, що асоціюються з Україною, та власною особистістю всередині груп досліджуваних, які вчать вишиванню. Відчуття себе і Батьківщини близькими – це одне з глибинних переконань, які виникають у процесі формування етнічної свідомості.

3. Емпірично виявлені в констатувальному дослідженні внутрішні конструкти етнічної свідомості учнів було покладено в основу програми психолого-педагогічного супроводу формування етнічної свідомості. Емпірично доведено, що після впровадження програми в експериментальній групі відбулася низка позитивних змін у таких групах показників: у ставленні до своєї етнічної належності; у ставленні до типових ознак української етнічності; в інтенсивності використання етнотворчого

кластеру семантики, пов'язаного із традиційними народними ремеслами; у зміні самооцінки власної етнічної ролі; у посиленні узгодженості між знаково-символічними асоціаціями з поняттям «Україна» та із власною особистістю досліджуваного; у позитивній динаміці емоційної забарвленості та типових фоносемантичних ознаках продукуваних текстів; у розширенні асоціативного репертуару та ускладненні асоціативного поля поняття «українська народна вишивка».

4. Розроблено й апробовано структурну схему формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки, розкрито та обґрунтовано її компоненти. В основу структурної схеми покладено два рівноцінно важливих фактори у формуванні етнічної свідомості, а саме зовнішні чинники впливу та внутрішні умови формування етнічної свідомості. Зовнішні чинники діють у двох планах: діяльнісному, який включає в себе залучення учнів до прикладної та народно-прикладної творчості; навчання технікам вишивання, в тому числі й народним швам; вишивання виробів народно-прикладного вжитку, та вербальному, до якого входить інформування учнів щодо самотності традицій і звичаїв українців, культури та мистецтва українського етносу, про вишивку як вид українського народного мистецтва, про семантику та сакральне значення української народної вишивки. Зовнішні чинники впливають на внутрішні умови формування етнічної свідомості, які включають в себе: процесуальну складову (кінестетичне, візуальне, аудіальне сприймання через прослуховування зразків вокально-музичного народного мистецтва, відео-, кінофільмів), емоційну, інтелектуальну (ціннісно-смыслову, духовну), розвивальну, терапевтичну (арт-терапія, гештальт-терапія) складову.

Виявлено такі психологічні особливості формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки: активізація інтелектуальної складової, оприявлення емоційної складової, стимулювання процесуальної, організація терапевтичної та актуалізація розвивальної складової психіки завдяки спеціально організованим діяльнісному впливу (залучення до народно-прикладної творчості, навчання технікам вишивання, вишивання виробів) та вербальному впливу (інформування про традиції, звичаї, культуру і мистецтво українського етносу, про семантику української народної вишивки). Структурну схему формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки верифіковано відповідними семантичними елементами, отриманими в емпіричному дослідженні, чим підтверджено репрезентативність її змісту.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо пошук моделей формування етнічної свідомості знаково-символічними засобами української народної вишивки у етнофорів різного віку поза контекстом їхньої провідної діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Сабол Д. М. Етнокультурна семантика української вишивки / Д. М. Сабол // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. 8, ч. 6. – С. 278–285.
2. Сабол Д. М. Прикладна творчість як засіб гармонізації особистості / Д. М. Сабол // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. Сер.: Психологія. – Одеса : Астропринт, 2012. – Т. 17, вип. 8 (20), ч. 1. – С. 305–311.
3. Сабол Д. М. Психологічний феномен української народної вишивки / Д. М. Сабол // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. пр. / Київ. міжнар. ун-т ; Ін-т соц. і політ. психології НАПН України. – 2013. – Вип. 4. – С. 172–185.

4. Сабол Д. М. Етнонаціональна самоідентифікація юнацтва в контексті народної творчості / Д. М. Сабол // Технології розвитку інтелекту [Електронне наукове фахове видання Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України]. – К., 2015. Vol.1, № 8. – Режим доступу : <http://www.newlearning.org.ua/content/elektronniy-zhurnal-Initn>.

5. Сабол Д. М. Структура асоціативних полів концепту «українська народна вишивка» в етнічній свідомості юних українців / Д. М. Сабол // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – Budapest, 2015. – Vol. III (25), Is. 49. – P. 93–96.

6. Сабол Д. М. Вплив українського народного прикладного мистецтва на формування етнічної свідомості молоді / Д. М. Сабол // Science of future : International scientific-practical conference of pedagogues and psychologists, the 8th of August, 2014. – Geneva, 2014. – P. 67-71.

7. Сабол Д. М. Прикладна народна творчість у проблемному контексті генетичної психології / Д. М. Сабол // Генеза буття особистості : II Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 груд. 2011 р. : зб. матеріалів / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2011. – Т. 1. – С. 75–78.

8. Сабол Д. М. Етнічна свідомість та етнічна самосвідомість як фактори етнотворення [Електронний ресурс] / Д. М. Сабол // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки : Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова, 5 лют.–5 берез. 2015 р. : зб. ст. – Режим доступу : <http://e-learning.onu.edu.ua/forum>. – Заголовок з екрана.

9. Сабол Д. М. Вплив української народної вишивки на формування етнічної свідомості молоді / Д. М. Сабол // Етнічна свідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді : VI Міжнар. наук.-практ. конф., 26 берез. 2015 р. / НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка [та ін.] : зб. ст. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – С. 42–46.

10. Сабол Д. М. «Вишиваємо пісню...» Проектно-технологічна діяльність у вишиванні : посіб. / Д. Сабол – К. : «Видавничий дім «Перше вересня», 2014. – 96 с.

11. Сабол Д. М. Українська народна вишивка як культурологічний та психологічний феномен / Д. М. Сабол // Трудове навчання. – 2013. – № 11. – С. 26–30.

12. Сабол Д. М. Український вишитий рушник як сімейна світлина / Д. М. Сабол // Трудове навчання. – 2012. – № 10. – С. 29–34.

АНОТАЦІЇ

Сабол Д. М. Психологічні особливості формування етнічної свідомості в юнацькому віці засобами української народної вишивки. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2015.

Дисертація присвячена теоретико-експериментальному дослідженню психологічних особливостей формування етнічної свідомості в юнацькому віці засобами української народної вишивки. Подано розгорнуте бачення впливу української народної вишивки на формування етнофора через емоційну, перцептивну, розвивальну, терапевтичну та інтелектуальну (ціннісно-сміслову) складову, інформування та творчу діяльність.

Емпірично досліджено феномен етнічної свідомості в контексті причетності юнацтва до народної творчості.

За результатами емпіричних констатацій та розвивального впливу розроблено програму формування етнічної свідомості та структурну схему, яка відображає психологічні особливості формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки, розкрито та обґрунтовано її елементи.

Ключові слова: етнічна свідомість, юнацький вік, етнофор, самоідентифікація, формування, народне декоративне (ужиткове) мистецтво, народно-прикладна творчість, українська народна вишивка, соціально-психологічний тренінг.

Сабол Д. М. Психологические особенности формирования этнического сознания в юношеском возрасте средствами украинской народной вышивки. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2015.

Диссертация посвящена эмпирическому исследованию психологических особенностей формирования этнического сознания в юношеском возрасте средствами украинской народной вышивки. Специфическими возрастными особенностями юношества, позволяющими сознательно воспринимать и анализировать этнорелевантную информацию, признаны: этническая самоидентификация и этнокомпетентность – способность понимать и принимать символично-знаковое содержание этнокультуры благодаря активизации эмоциональной и мыслительно-смысловой сферы личности. Феномен этнического сознания исследован в контексте причастности/непричастности юношества к народно-прикладному творчеству как ведущей деятельности.

Отмечено, что особое место в целенаправленном формировании этнического сознания занимает украинская народная вышивка как вид народно-прикладного искусства, как культурологическое явление, как текст уникального семантического содержания. Символика украинской народной вышивки проанализирована как система этнорелевантных знаков, в их поверхностных (цвет, формы, линии, орнаменты) и содержательных (понятия, идеи, значение) проявлениях. Символы и знаки производят психоэмоциональное воздействие на психику реципиента, посредством чего реализуются воспитательные и развивающие функции.

Выявленные в констатирующем исследовании внутренние конструкты этнического сознания учащихся были положены в основу программы формирования этнического сознания.

Разработана и апробирована структурная схема формирования этнического сознания юношества средствами украинской народной вышивки, раскрыты и обоснованы её структурные элементы. В основу структурной схемы положены два равноценно важных детерминанты формирования этнического сознания, а именно: внешние факторы оздействия и внутренние условия формирования этнического сознания. Внешние факторы действуют в двух планах: деятельностном, который включает в себя привлечение учащихся к прикладному и народно-прикладному творчеству; обучение техникам вышивки, в том числе и народным швам; вышивание изделий в народном стиле, и вербальном, в который входит информирование учащихся

о самобытности, традициях, обычаях, культуре и искусстве украинского этноса, о вышивке как виде украинского народного искусства, о семантике и сакральных значениях украинской народной вышивки. Внешние факторы влияют на внутренние условия формирования этнического сознания, которые включают в себя: процессуальную составляющую (кинестетическое, визуальное, аудиальное восприятие благодаря прослушиванию образцов вокально-музыкального народного искусства, видео- и кинофильмов), эмоциональную составляющую; интеллектуальную составляющую (ценностно-смысловую, духовную), развивающую составляющую; терапевтическую (арт-терапия, гештальт-терапия) составляющую. Выявлены следующие психологические особенности формирования этнического сознания средствами украинской народной вышивки: активизация интеллектуальной, выявление эмоциональной, стимулирование процессуальной, организация терапевтической и актуализация развивающей составляющей психики благодаря специально организованному деятельностному и вербальному воздействию.

Структурная схема формирования этнического сознания юношества средствами украинской народной вышивки верифицирована соответствующими семантическими элементами, полученными в эмпирическом исследовании, что подтвердило репрезентативность её содержания.

Ключевые слова: этническое сознание, юношеский возраст, этнофор, самоидентификация, формирование, народное декоративное (прикладное) искусство, народно-прикладное творчество, украинская народная вышивка, социально-психологический тренинг.

Sabol D. Psychological features of formation of ethnic consciousness in adolescence by means of Ukrainian folk embroidery. – Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in psychological sciences, specialty 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2015.

Dissertation is a theoretical and experimental research of psychological peculiarities of formation of ethnic consciousness in adolescence by means of Ukrainian folk embroidery. There is explained detailed vision of the impact of Ukrainian folk embroidery on formation of etnofor through emotional, perceptual, developmental, therapeutic and intellectual (value-semantic) component, information and creative activities.

Empirically investigated the phenomenon of ethnic consciousness in the context of professional involvement of youth to folk art.

According to the results of empirical results and developmental impact there are worked out program of formation of ethnic consciousness and model that reflects the psychological features of formation of ethnic consciousness of youth by means of Ukrainian folk embroidery, its elements are disclosed and justified.

Keywords: ethnic consciousness, adolescence, etnofor, identity formation, a popular decorative (applied) art, folk-applied art, Ukrainian folk embroidery, socio-psychological training.

Підписано до друку 12.10.2015 р. Формат видання 60х84/16.
Ум. др. арк. 1,16 Тираж 100 пр. Зам. № 5-148.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.